

نقش هیئت‌های مذهبی شهر تهران در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۴/۱۳ زاهد غفاری هاشجین*

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۲ علی مرشدی زاد**

هانیه خدادادی***

چکیده: سازمان به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مدل مطالعه چگونگی مبارزه سیاسی چارلز تیلی است. سازمان در فرآیند بسیج انقلابی نقش‌های گوناگونی ایفاء می‌کند. هیئت‌های مذهبی از جمله سازمان‌های قدیم هستند که در فرهنگ عاشورایی تشیع رشد کرده با فراز و نشیب‌هایی فراوان گسترش و تکامل یافته‌اند. مقاله حاضر به بررسی نقش هیئت‌های مذهبی شهر تهران در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی در شهر تهران می‌پردازد. روش مورد استفاده در این پژوهش کیفی و از نوع مطالعات تاریخی و اسنادی بوده و برای گردآوری داده‌ها به منابع و اسناد موجود مرتبط مراجعه شده و با برخی از دست‌اندرکاران هیئت‌های مذهبی مورد مطالعه مصاحبه نیز انجام شده است. یافته‌های تحقیق که در پاسخ به این سؤال اصلی که «نقش و کارکردهای مختلف هیئت‌های مذهبی شهر تهران در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی چه بوده است؟» مبین آن است که این هیئت‌ها به‌عنوان یکی از شبکه‌های سازماندهی در کنار سایر سازمان‌ها، در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی دارای نقش و کارکردهای مهم و متنوعی بوده‌اند. از جمله آنها می‌توان به نقش فرهنگی، هنری، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی هیئت‌های مذهبی مورد مطالعه شهر تهران در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی اشاره کرد که برای هر کدام از این نقش‌ها شواهد و مصادیق مربوط در بستر تاریخ انقلاب توضیح داده شده است.

کلیدواژه‌ها: هیئت‌های مذهبی، فرهنگ سیاسی، تشیع، امام خمینی (ره)، تهران.

z_ghafari@yahoo.com

* استادیار علوم سیاسی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول).

alimorshedizad@yahoo.com

** استادیار علوم سیاسی دانشگاه شاهد.

ha.khodadadi@yahoo.com

*** دانش آموخته کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد.

مقدمه

از شرایط مهم وقوع انقلاب اسلامی، شرایط فرهنگی است که ارکان بسیج انقلابی آن نیز مبتنی با فرهنگ سیاسی شیعی شکل گرفته است، به طوری که این فرهنگ بیشترین نقش را در تهییج و بسیج مردم و رفتار انقلابی آنان ایفا نموده است. در این راستا مطالعه و شناخت مؤلفه‌ها و نمادهای مذهبی فرهنگ سیاسی شیعه همانند مفاهیم ایشار و شهادت، برگزاری مراسم و سوگواری عاشورای حسینی و بزرگداشت یاد و خاطره شهدا و نظایر آن جایگاه برجسته‌ای در تقویم مذهبی تشیع و هویت تاریخی آن دارد (درخشه، ۱۳۸۸: ۱۰۹-۱۱۶) که به نوبه خود حاوی قدرت بالقوه عظیمی در تحریک و بسیج سیاسی مردم و دمیدن روح مبارزه و انقلابی‌گری در طول تاریخ بوده است. تمامی این نمادهای مذهبی و عاشورایی به شکلی در ساختار سازمانی خودجوش و مردم نهادی به نام هیئت‌های مذهبی تجلی یافته است (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۶۶).

هیئت‌های مذهبی با توجه به قدمت و سابقه طولانی علاوه بر حفظ کارکردهای سنتی، کارکردهای جدیدی را نیز در طول دوران شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی برعهده داشتند. از جمله این کارکردها می‌توان به کارکردهای سیاسی، نظامی، فرهنگی، هنری، اجتماعی و اقتصادی اشاره کرد. بر اساس چنین کارکردهایی در درون هیئت‌های مذهبی؛ هسته‌های انقلابی شکل می‌گرفت و انقلابیون در هیئت‌ها آموزش نظامی می‌دیدند. شعارها، اعلامیه‌ها، نوارها، تصاویر و عکس‌های انقلابی تهیه، توزیع و تکثیر می‌شد. همچنین در همین هیئت‌های مذهبی تجلیل از انقلابیون و بزرگداشت یاد شهدا در قالب جلسات آموزش قرآن و احکام اسلامی، روضه‌خوانی و مراسم عزاداری و... انجام می‌شد.

به دلیل چنین جایگاه قابل توجهی بود که امام خمینی (ره) به عنوان رهبر انقلاب اسلامی، مشوق و الهام‌بخش تشکیل و گسترش فعالیت هیئت‌های مذهبی و مجالس عزاداری بوده و بعضاً دارای نماینده هم در برخی از آنها بوده‌اند و ایشان بارها در سخنرانی‌های خود بر این نکته تأکید و توجه بسیار زیادی ابراز نموده‌اند (افروغ، ۱۳۸۷: ۶). این مقاله با هدف اصلی شناخت نقش و کارکردهای هیئت‌های مذهبی در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی است که: نقش و کارکردهای مختلف هیئت‌های مذهبی شهر تهران در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی چه بوده است؟

روش انجام این تحقیق کیفی و از نوع مطالعات تاریخی و اسنادی است. برای گردآوری داده‌ها و مطالب از مصاحبه، تحلیل اسناد و مدارک، سفرنامه‌ها، خاطرات و کتب استفاده شده است، بدین صورت که جهت جمع‌آوری تاریخچه هیئت‌های مذهبی از منابع دست اول مانند

خاطرات، سفرنامه‌ها، مصاحبه با پیشکسوتان هیئت‌ها استفاده شده است؛ همچنین برای شناخت نقش و کارکرد هیئت‌های مذهبی در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی، ابتدا با استفاده از نظرات پیشکسوتان هیئت‌های مذهبی و اساتید صاحب‌نظر، چند هیئت مذهبی فعال در تهران، به‌عنوان نمونه انتخاب شده و اطلاعاتی در مورد تاریخچه، فعالیت‌ها و کارکردهایشان در جریان شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی جمع‌آوری و تحلیل شده است. برای غنای مطالب از اسناد مرتبط موجود در مرکز اسناد انقلاب اسلامی نیز بهره‌گرفته شده است.

۱. چارچوب نظری

از جمله ارکان بسیج انقلابی، رکن سازمان و کارویژه‌های مربوط به آن در امر بسیج است. سازمان در فرآیند انقلابی کارویژه‌هایی چون انسجام‌بخشی به انقلابیون، برقراری ارتباط میان آنها، مردم و رهبری، اطلاع‌رسانی لازم، جذب و آموزش نیروهای انقلابی، تأمین تدارکات و منابع مالی و پشتیبانی را به عهده دارد. سازمان به دو دسته سازمان‌های قدیمی و جدید قابل دسته‌بندی است. سازمان‌های قدیمی آنهایی هستند که ریشه در تاریخ جامعه داشته با کارکردهای خاص خود متعلق به دوره خاصی از انقلاب نیستند ولی در شرایط انقلابی، مورد بهره‌برداری انقلابیون قرار می‌گیرند. اما سازمان‌های جدید آنهایی هستند که صرفاً به منظور اهداف انقلاب ایجاد شده و سابقه‌ای پیش از انقلاب ندارند. در این مقاله هیئت‌های مذهبی به‌مثابه سازمان قدیمی در چارچوب نظریه چارلز تیلی در فرآیند بسیج انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۱. نقش سازمان در مدل بسیج تیلی

سازمان (تشکیلات)، در کنار عناصری مانند منافع، بسیج و کنش جمعی از جمله مؤلفه‌های اصلی مدل مطالعه شیوه عمل جمعی و یا به‌طور خاص چگونگی مبارزه سیاسی در نظریه چارلز تیلی است (سمتی، ۱۳۷۵: ۱۴۱). تیلی در پاسخ به سئوالاتی از این دست که چرا بسیاری از گروه‌ها از بسیج کردن باز می‌مانند، یا برخی از گروه‌های بسیج یافته در کنش جمعی ناکام می‌مانند و یا این که چرا برخی از گروه‌ها هیچ‌گاه به صحنه نمی‌آیند، معتقد است بخشی از این تبیین، در مشکلات سازمانی نهفته است، اما بخشی از آن ریشه در این واقعیت دارد که گروه‌ها دارای منافع متنوعی در کنش جمعی هستند (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۱-۹۲).

تیلی معتقد است برای مطالعه پدیده انقلاب یا هر گونه منازعه اجتماعی به دو شیوه می‌توان کار را آغاز کرد. ابتدا می‌توان گروه‌هایی را به‌عنوان واحدهای اصلی خود در مطالعه کنش جمعی انتخاب کرده و سپس کار خود را با جمعیتی آغاز کرد که دارای ساختار و باورهای مشترکی هستند. (تیلی، ۱۳۸۵: ۲۲). به‌نظر تیلی همچنین می‌توان ابتدا به سراغ حوادث رفت. در این صورت کار با انقلاب، مراسم یا رویارویی خاصی آغاز می‌شود. یا

می‌توان کار خود را با دسته‌ای از حوادث نظیر تظاهرات و انقلابها آغاز نمود. در هر کدام از این موارد، با جمعیت‌ها و باورها تا آنجایی سر و کار است که ارتباط مستقیمی با حوادث داشته باشند. تحلیل‌های «رفتار جمعی» معمولاً این رویه را اتخاذ می‌کنند. آنها در وضعیتی انتزاعی به دنبال یافتن قوانین عام حاکم به تمامی کنش‌های انواع معینی از جمعیت‌ها مانند توده‌های عظیم یا مردم گرفتار فجایع هستند (تیلی، ۱۳۸۵: ۲۲).

پیش از وقوع انقلاب، سازمان سیاسی رشد قابل توجهی در میان گروه‌های محروم اجتماع نموده و اعتراضات از سوی چنین سازمان‌هایی قوت می‌گیرد (احمدوند، ۱۳۷۴: ۱۰). تیلی با استفاده از تقسیم‌بندی هریسون وایت، روابط انسانی را به دسته‌ای و شبکه‌ای تقسیم می‌کند. روابط دسته‌ای روابطی است که بر اساس ویژگی‌های مشترک بین انسان‌ها شکل می‌گیرد. به‌عنوان مثال، مسلمانان شیعه، زنان، جوانان، و... در ارتباط با هم روابطی دسته‌ای را به وجود می‌آورند. دسته دوم از روابط، روابط شبکه‌ای است. شبکه‌هایی از مردم وجود دارند که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به واسطه نوع خاصی از علقه‌های بین‌الاشخاصی به یکدیگر پیوند خورده‌اند. این مفهوم از سازمان بر شمولیت گروه تأکید دارد: یعنی اینکه گروه تا چه میزان می‌تواند تمامی ابعاد زندگی اعضای خود را در بر بگیرد.

یکی از مسائل مورد توجه تحلیل‌گران انقلاب‌ها، وسعت و گستردگی مشارکت توده مردم در روند بسیج انقلابی است. در چارچوب مدل تیلی عاملی که توانایی برقراری پل ارتباطی بین فرد و هویت جمعی را داشته و می‌تواند مبین فرآیند گسترده بسیج مردم در انقلاب‌ها باشد، ایدئولوژی است. ایدئولوژی می‌تواند پل ارتباطی بین فرد و هویت جمعی باشد و به شکل برجسته‌ای از فرآیند بسیج سیاسی و همبستگی میان رهبران و توده مردم و مشارکت وسیع مردمی در انقلاب‌ها را توضیح دهد. سازماندهی نیز به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مدل تیلی به مفهوم ایجاد هماهنگی در پیگیری منافع و هدف‌های گروهی است که از طریق تأمین هویت مشترک و همبستگی در میان اعضای آن گروه بدست می‌آید. سازماندهی نقش عمده‌ای در ایجاد وحدت و یکپارچگی انقلابیون و مبارزه هماهنگ آنان علیه نظام حاکم دارد.

هیئت‌های مذهبی، موضوع پژوهش این مقاله نمونه‌ای از گروه‌های مورد نظر تیلی هستند که بر اساس ویژگی‌های مشترک دسته‌ای (تشیع و مذهبی بودن) و نیز ویژگی‌های شبکه‌ای (وفاداری نسبت به سیدالشهدا) و نیز در مرتبه‌ای نزدیکتر، وفاداری نسبت به شخص یا اشخاصی که هیئت را راه‌اندازی و اداره می‌کنند و نقش محوری در آن دارند، شکل می‌گیرند. این هیئت‌ها در زمان انقلاب برای دستیابی به اهدافی که حرکت انقلاب اسلامی در صدد تحقق آنها بود، دست به بسیج زدند.

این بسیج هم نیروهای انسانی و هم منابع دیگر را در بر می‌گرفت و از شمولیت نیز برخوردار بود. بدین‌معنا که حوزه‌های مختلف زندگی افراد دخیل در آنها را شامل می‌شد.

۲-۱. هیئت‌های مذهبی به‌مثابه سازمان بسیج انقلابی

با توجه به نقش مهم ایدئولوژی در بسیج انقلابی، فرهنگ سیاسی شیعه نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در الگوهای کنش و رفتار سیاسی شیعیان در پذیرش یا نفی حکومت‌ها داشته؛ بر این اساس در فرآیند انقلاب اسلامی قادر شد خیل عظیمی از نخبگان و توده‌ها را بسیج کند (غفاری هاشجین و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۹). از دل نمادها و مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی شیعه؛ ساختارها و سازمان‌هایی از هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یک سازمان قدیمی و سنتی تجلّی پیدا کردند که نقش به‌سزایی در انقلاب اسلامی داشتند (حسنی، ۱۳۸۸: ۹-۱۰).

سازماندهی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مدل تیلی به مفهوم ایجاد هماهنگی در پیگیری منافع و هدف‌های گروهی است که از طریق تأمین هویت مشترک و همبستگی در میان اعضای آن گروه بدست می‌آید. بدون چارچوب سازماندهی برای مبارزه، افراد و گروه‌های انقلابی در نوعی شیدایی و سرگشتگی به سر می‌برند و در اینکه چگونه اعتراض خود را متوجه نظام حاکم نمایند، در تردید قرار خواهند گرفت. تیلی بهترین وضعیت سازمان را ترکیبی از دسته‌ای بودن و شبکه‌ای بودن می‌داند و با وام گرفتن اصطلاحی از هریسون وایت، آن را شبکه‌ای دسته‌ای (Catnet) که ترکیبی از او اصطلاح Category و Network است) می‌نامد (تیلی، ۱۳۸۵: ۹۵).

این ویژگی که به گروه، قدرت قابل ملاحظه‌ای می‌بخشد، عنصری است که در هیئت‌های مذهبی به وضوح دیده می‌شود و قدرت زیادی را در آن به ودیعه می‌گذارد. بدین‌معنا که هیئت‌های مذهبی از یک طرف در درون خود دارای انسجام هستند و هویتی مشترک (هم محلی بودن، هم صنف بودن و...) اعضای هر هیئت را به هم پیوند می‌دهد و از طرف دیگر بین هیئت‌ها نیز علقه‌های مشترکی مبتنی بر ایدئولوژی تشیع و علاقه به امام حسین(ع) وجود دارد. با توجه به مذهبی بودن انقلاب ایران تشکیلات و نهادهای مذهبی توانستند سرچشمه‌ای مهم در تأمین و تسهیل سازماندهی و بسیج انقلابی مردم باشند از نمونه‌های بارز چنین تشکیلات و بسیج منابع، نقش و کارکردهای هیئت‌های مذهبی در جریان انقلاب اسلامی ایران است.

درباره تاریخچه مختصر هیئت‌های مذهبی به‌عنوان سازمان قدیمی بسیج در ایران لازم به ذکر است که عزاداری شیعیان از جمله آیین‌های دینی است که گرچه تأسیس آن با امامان شیعه(ع) بوده است، اما در مسیر پیدایش و گسترش خود به عنصری از فرهنگ سیاسی اجتماعی شیعه تبدیل شده و در دوره صفویه گسترده‌تر و رسمی‌تر شده است (قهرمانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۸۶-۸۸). در دوره صفویه

با رسمی شدن مذهب تشیع توسط شاه اسماعیل صفوی، ساخت مسجد، حسینیه، تکیه و مدرسه علمیه رونق فراوان یافت، به طوری که مجالس باشکوهی با حضور خود شاه و سفرای خارجی در میدان نقش جهان اصفهان بر پا می شد. مراسم عزاداری، نزد صفویان از چنان اهمیتی برخوردار بود که حتی به هنگام جنگ نیز تعطیل نمی شد (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۵۷). در دوره شاه تهماسب نیز، روضه خوانی و نوحه خوانی اشکال متنوعی به خود گرفت (بنجامین و ویلز، ۱۳۶۳: ۲۸۱). در عصر قاجار عزاداری برای امام حسین (ع) نهادینه شده و به صورت عمومی و مردمی درآمد، به طوری که در تهران و شهرهای بزرگ در تمام ماه های محرم و صفر در اغلب محله ها عزاداری حتی با حضور بانوان انجام می شد (نجمی، ۱۳۵۶: ۳۴۸).

در دوره فتحعلی شاه و محمد شاه بر شکوه و رونق عزاداری و تعزیه افزوده شد و تکیه های ثابت برپا گردید (نجمی، ۱۳۵۶: ۳۸۴). در زمان ناصرالدین شاه در دهه اول محرم عصرها در تکیه دولت مجلس روضه خوانی و شبها تعزیه خوانی برقرار بوده است (مستوفی، ۱۲۸۴: ۳۶۹-۴۰۲). به تدریج در آستانه نهضت مشروطه مباحث سیاسی وارد مجالس عزاداری و روضه خوانی شد. به شکلی که مجالس روضه در تهییج مردم به مهاجرت صغری و کبری بسیار مؤثر بود. با پیروزی مشروطه، طرح مباحث روز و سیاسی در مجالس روضه شدت بیشتر و گسترده تری به خود گرفت (رمضان نرگسی، ۱۳۸۵: ۱۵-۱۶).

رضاخان برای رسیدن به قدرت، تظاهر به دینداری و عزاداری کرد، ولی پس از رسیدن به سلطنت، با تغییر رویه به مخالفت شدید با تمامی مظاهر دینداری از جمله این گونه آیین های مذهبی پرداخت و تقابل بین رضاخان و علما تشدید شد (بصیرت منش، ۱۳۷۶: ۲۵۴-۳۹۸). با سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰ش به دلیل باز شدن فضای سیاسی جامعه و عدم تثبیت پایه های قدرت پهلوی دوم، برای متدینان و روحانیون فرصت مناسبی پیش آمد تا مجالس و مراسم مذهبی را به شکل آشکار برگزار کنند (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۵۶).

بعد از رحلت آیت الله بروجردی رژیم شاه در جهت تضعیف اسلام و شناسایی سایر ادیان، دست به اقداماتی در قالب لایحه انجمن های ولایتی و ایالتی زد. اعتراض به این لایحه در ایام عزاداری فاطمیه دوم به موضوع اصلی مجالس عزاداری و وعظ تبدیل شد (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۵۶). آستانه محرم سال ۱۳۴۲ش، دستگاه امنیتی رژیم با وقوف به نارضایتی روحانیان از حکومت و احتمال اقدامات اعتراضی، تدابیری اندیشیدند تا بتوانند مجامع و مجالس سوگواری را کنترل کنند. پلیس تهران طی بخشنامه هایی دستورات متعددی مبنی بر اعلام ممنوعیت «اعمال خلاف شئون مذهبی» در تحدید فعالیت هیئت های مذهبی و دسته های عزاداری صادر کرد (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۶۴).

امام خمینی(ره) پس از اطلاع از این اقدام، از سران هیئت‌های مذهبی و عزاداری خواست تا محرم آن سال را محملی برای طرح مواضع و اعتراضات سیاسی قرار دهند. وی همچنین، آنان را به استفاده از نوحه‌های سیاسی در سینه‌زنی‌های خود تشویق کرد (کرباسچی، ۱۳۸۱: ۲۷۳-۲۷۴). در روزهای پایانی محرم سال ۱۳۴۲ش، دسته‌های عزاداری با مشارکت هزاران نفری، در خیابان‌های تهران به راه افتادند و اعلامیه‌های امام خمینی و دیگر مراجع بین مردم توزیع می‌شد. روی پرچم‌ها و کتل‌ها، عکس‌های امام خمینی نصب شده بود و برای نخستین بار، مردم نوحه‌هایی در حمایت از ایشان سر دادند (سلیمی، ۱۳۸۶: ۶۹). با دستگیری امام، هیئت‌ها و دسته‌های سوگواری با شعار «یا مرگ، یا خمینی» و «مرگ بر شاه» به این اقدام اعتراض کردند (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۷۵-۷۷).

در آستانه محرم ۱۳۴۳ش دستگاه امنیتی رژیم با توجه به تجربه‌ای که از محرم سال پیش داشتند، تدابیر شدیدی اتخاذ کردند. از جمله تطمیع و عاظ، در دست گرفتن مدیریت برخی مجالس حساس عزاداری و فرستادن مأموران نفوذی تحت عنوان مستمع و عزادار به هیئت‌ها (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۱۷۹). با وجود این تمهیدات، باز هم محرم و صفر سال ۱۳۴۳ش رنگ سیاسی و مبارزاتی داشت. یکی از محورهای مشترک منبرهای سیاسی این مقطع، تطبیق وقایع و رخدادهای روز با وقایع تاریخی صدر اسلام و تشبیه مقامات و رجال سیاسی وقت به شخصیت‌های منفور تاریخ شیعه است (سلیمی، ۱۳۸۶: ۹۰).

موج بعدی اعتراض در این سال با تصویب لایحه کاپیتولاسیون و به تبع سخنرانی شدیدالحن امام خمینی در اعتراض به آن آغاز شد که سرانجام رژیم، تصمیم به دستگیری و تبعید امام خمینی گرفت. از این پس، ذکر نام و یاد امام خمینی و دعا برای سلامتی و بازگشت او در آغاز یا پایان مجلس، به یکی از ارکان سخنرانی‌ها، وعظ‌ها و روضه‌خوانی‌های انقلابیون از جمله در هیئت‌های مذهبی تبدیل شد (سلیمی، ۱۳۸۶: ۱۰۰). با گسترش مبارزات انقلابی مجالس و هیئت‌های مذهبی نقش‌ها و کارکردهای مختلفی یافتند که به آن اشاره می‌شود.

۳. نقش هیئت‌های مذهبی تهران

برای شناسایی نقش هیئت‌های مذهبی در فرآیند انقلاب اسلامی، هیئت‌هایی از شهر تهران انتخاب شده است. هیئت‌های انتخابی، هیئت‌هایی هستند که از لحاظ تاریخ تأسیس دارای قدمت بوده و ضمن فعال بودن در روند انقلاب اسلامی دارای اسناد و سوابق قابل دسترس برای مطالعه و پژوهش هستند. از جمله این هیئت‌ها می‌توان به مانند هیئت بنی فاطمه(ع)، هیئت بنی زهرا(ع)، هیئت قائمیه، هیئت جوانان بنی‌هاشم، هیئت اتفاقیون، هیئت فاطمیون، هیئت انصارالحسین(ع)، هیئت مکتب الرضا(ع)، هیئت انصارالائمه(ع)، هیئت مکتب القرآن و...

اشاره کرد. این هیئت‌ها از هیئت‌های فعال در دوره پهلوی دوم بودند و اسناد و مدارک آنها در مرکز اسناد انقلاب اسلامی قابل دسترسی است. ضمن این‌که برای تکمیل تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات با برخی دست‌اندرکاران در قید حیات این هیئت‌های فعال در دوره انقلاب شکل‌گیری و به ثمرنشینی انقلاب اسلامی انتخاب و مورد مصاحبه قرار گرفته‌اند. در برخی موارد نیز به کتب خاطرات نگاشته شده توسط اعضای برخی هیئت‌ها و اسناد ساواک در این باره که حاوی اطلاعات ارزنده‌ای است، مراجعه شده است.

همان‌طور که در مورد کارویژه‌های سازمان گفته شد، برای ایجاد بسیج سیاسی باید میان اعضای جامعه گونه‌ای از ارتباطات سازمانی و ساختاری، هر چند ضعیف، وجود داشته باشد تا رهبران انقلابی از طریق این سازمان‌ها با اعضاء جامعه، ارتباط برقرار نموده و شرایط بسیج را مهیا کنند. اگر در جامعه‌ای هیچ نوع نهاد یا سازمان اجتماعی وجود نداشته باشد و مردم به صورت ذره‌گونه و پراکنده باشند و هیچ نوع ارتباط درونی میان اعضاء جامعه در قالب گروه‌های اجتماعی وجود نداشته باشد، رهبران انقلابی به دلیل عدم ارتباط با توده‌ها قادر به بسیج نخواهد بود.

در نتیجه باید حداقلی از نهادها و سازمان‌های ارتباطی وجود داشته باشد تا امکان بسیج فراهم گردد. یکی از این سازمان‌ها در فرآیند انقلاب اسلامی، هیئت‌های مذهبی بوده‌اند. امام خمینی(ره)؛ شهید محلاتی و شهید عراقی را به‌عنوان نماینده خود در هیئت‌های مذهبی انتخاب کرده بودند تا به دلیل جایگاهی که داشتند، پیام‌ها و دیدگاه‌های ایشان را در وقایع مهمی مانند انجمن‌های ایالتی و ولایتی، واقعه فیضیه و... به سران هیئت‌های مذهبی برسانند. در مواردی امام خمینی مستقیماً با سران هیئت‌های مذهبی دیدار کرده و مواضع خویش را مطرح می‌کردند (تهرانی، ۱۳۸۹). از جمله عوامل موفقیت هیئت‌ها به‌عنوان پایگاه ارتباطی با رهبری انقلاب، مصونیت آن در برابر حملات رژیم شاه بود.

اخبار و اطلاعات انقلابی در هیئت‌های مذهبی از طریق وعظ و سخنرانان مذهبی به مردم منتقل می‌شد. وعظ مردم را در جریان حوادث و وقایع مهم مملکتی و حتی جهان قرار می‌دادند. اعضای فعال هیئت‌ها با پخش اعلامیه، جزوه‌ها، نوار و کتاب‌های امام خمینی و مراجع تقلید موجب آگاهی انقلابی مردم می‌شدند. گستردگی هیئت‌های مذهبی در سراسر کشور از شهرهای بزرگ تا روستاها، این امکان را در روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی در کنار سایر سازمان‌ها بوجود آورده بود که پیام‌ها و ارتباطات انقلابی به راحتی در سراسر کشور پخش شده و اقشار و طبقات گسترده مردمی در ارتباط با حوادث انقلابی، در جریان مواضع و پیام‌های امام خمینی قرار گیرند. در ادامه مقاله سعی شده است تا شواهد و مصادیق مستندی از

انواع نقش و کارکردهای فرهنگی، هنری، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی برخی از هیئت‌های مذهبی شهر تهران در بستر تاریخ انقلاب اسلامی توضیح داده شود.

۳-۱. نقش فرهنگی و هنری

برگزاری جلسات سخنرانی مذهبی، روضه‌خوانی و آموزش قرآن، برگزاری مراسم بزرگداشت، توزیع محصولات فرهنگی مانند جزوه‌های دینی، توزیع اعلامیه‌هایی در رابطه با برنامه‌های فرهنگی - تفریحی هیئت به‌عنوان نقش و کارکرد فرهنگی هیئت‌های مذهبی به‌شمار می‌آیند. در فرآیند انقلاب، وعاظ در جلسات هیئت‌ها، بخشی از سخنرانی خود را بیان مسائل مذهبی اختصاص می‌دادند. سندهای موجود از هیئت بنی فاطمه (س) بیشتر شامل سخنرانی‌های مذهبی آیت‌الله مکارم شیرازی است. ایشان مسائلی از قبیل حکم شرعی تشریح مردگان در دانشکده‌های علوم پزشکی، فقدان مجله‌های دینی برای کودکان و نوجوانان، مسئله قضا و قدر الهی، جبر و اختیار انسانی، آزادی و اسلام، حکم شرعی موسیقی را مطرح می‌کردند (سند شماره ۲/۳۵۸۲ مورخ ۱۳۵۲/۱/۲۵، سند بی‌شماره مورخ ۱۳۵۱/۱۱/۲۴، سند شماره ۳/۳۷۹۶۰ مورخ ۱۳۵۲/۷/۱۵، سند شماره ۳/۳۸۵۶۱ مورخ ۱۳۵۲/۷/۲۵ و سند بی‌شماره مورخ ۱۳۵۱/۱۰/۲۳). در راستای انجام فعالیت‌های فرهنگی، هیئت بنی فاطمه (س) نیز جلسات آموزش زبان عربی برای اقشار مختلف اعم جوانان، طلبان، تجار، دانش‌آموزان برگزار می‌کرده است. مطابق یکی از گزارش‌های ساواک تعداد جمعیت شرکت‌کننده در این جلسات به ۵۰۰ نفر می‌رسیده است (سند شماره ۳/۵۲/۹۵۶ مورخ ۱۳۵۱/۱۰/۹ و سند بی‌شماره مورخ ۱۳۵۱/۱۱/۷).

برنامه‌های هیئت مکتب الحسین (ع) شامل تعلیم قرآن و تدریس مسائل دینی به‌صورت درسی و عملی روزهای جمعه عصر از ساعت ۳ الی ۶ دایر بوده است. بعد از تعلیم قرآن و تدریس مسائل دینی، آیت‌الله مهدوی خراسانی سخنرانی می‌کرده است (سند شماره ۱۵۲۱/س ت ۴ مورخ ۱۳۴۴/۱۱/۱۵). روال جلسات هیئت انصارالحسین (ع) به این صورت بوده است که آیت‌الله هاشمی رفسنجانی آیاتی از قرآن را ترجمه و تفسیر کرده و در جلسه بعدی مطالب مطروحه از حضار سؤال می‌شد. در صورت عدم حضور ایشان، شهید باهنر یا حجت‌الاسلام معادینخواه، به تفسیر قرآن می‌پرداختند (سند شماره ۱۰۰۱۹۸ مورخ ۱۳۴۷/۱۰/۱۶ و سند شماره ۳۱۶/۴۹۷۸ مورخ ۱۳۴۸/۱۰/۸).

از دیگر فعالیت‌های فرهنگی هیئت انصار الحسین (ع)؛ برقراری اردوی تابستانی برای جوانان بوده است. هدف از برگزاری این اردوها، آموزش قرآن و احکام اسلامی بوده است (سند بی‌شماره مورخ ۱۳۴۸/۵/۲۵). حسینیه اصفهانی‌ها نیز در تابستان برای جوانان کلاس‌های آموزش قرآن، اصول عقاید و نهج‌البلاغه برگزار می‌کرد. برای تشویق جوانان جهت شرکت در

این کلاس‌ها جوایزی مانند بلیط هواپیما برای زیارت امام رضا(ع)، اهداء انواع کتاب متنوع و هدایایی از این قبیل به شرکت‌کنندگان اهداء می‌شد (سند شماره ۳۰/۹۵۴۸۷ ه مورخ ۱۳۵۷/۶/۹). در هیئت برهانیه که در شب‌های سه‌شنبه در مسجد لرزاده تشکیل می‌شد، افرادی به بیان مسائل شرعی و تفسیر قرآن، برای جوانان و نوجوانان می‌پرداختند (فقیه حقانی، ۱۳۸۴). ب: ۱۷۶-۱۷۷). طبق گزارش‌های ساواک هدف از تشکیل هیئت نوبادگان قنات‌آباد قرائت قرآن و آموختن مسائل دین بود (سند شماره ۲۰/۱۶۴۴۴ ه ۳ مورخ ۱۳۴۸/۸/۱۸). آیت‌الله امامی کاشانی در یکی از جلسات هیئت قنات‌آباد هدف از تشکیل جلسات هیئت را روشن کردن افکار جوانان مسلمان معرفی می‌کند (سند شماره ۲۰/۱۶۱۱۹ ه ۳ مورخ ۱۳۴۸/۷/۳۸). همان‌طور که ملاحظه شد عمده افراد گرداننده این هیئت‌ها از افراد مؤثر در انقلاب اسلامی بودند که در کنار این‌گونه فعالیت‌های فرهنگی به‌صورت پنهان و آشکار مسایل انقلابی و مبارزاتی را علیه رژیم شاه مطرح می‌کردند. مواردی از قبیل، خطاطی تراکت، پوستر و پرده‌نویسی انقلابی، شعرسرایی و مداحی‌های انقلابی به‌جای مداحی‌های سنتی به‌عنوان کارکردهایی هنری هیئت‌های مذهبی در فرآیند انقلاب اسلامی در نظر گرفته شده‌اند. از نقش‌های برجسته هیئت‌های مذهبی، ابتکار عمل هیئت‌های مذهبی در زمینه سرودن مداحی‌ها و اشعار انقلابی بوده است. از شعرای مشهور هیئت‌های مذهبی می‌توان به اکبر ناظم، عباس زریباف، صادق امامی، آیت‌الله محمد منتظری، فضل‌الله فرخ و... اشاره کرد. اشعار سروده شده از سوی شاعران مذهبی هم در نوحه‌خوانی‌ها و هم در مراسم تعزیه مورد استفاده قرار می‌گرفت. هیئت‌های عزاداری در هر دو حوزه فعال بودند. برای مثال اعضای هیئت انصار الحسین(ع) جمعه ۵ آبان ۱۳۴۵ در حدود ۲۰۰۰ عکس از امام خمینی(ع) به صورت کارت تبریک به مناسبت میلاد حضرت علی(ع) چاپ می‌کنند. گزارش مأمور ساواک حاکی از این است که این عکس جدید بوده و امام خمینی را با ریش‌های سفید در حال ایستاده نشان می‌داده است (بی‌نام، ۱۳۸۶، ج ۱۳: ۵۳۱). به‌دلیل مشارکت و حضور فعال دانش‌آموزان در هیئت مکتب المهدی(عج)، جوانان و نوجوانان در طول سال به سرپرستی محمد قدیریان تشاتر تمرین می‌کردند. یکی از نمایشنامه‌ها، ماجراهای بهلول بود. در ایام جشن به‌خصوص نیمه شعبان کارت دعوت‌هایی را درست می‌کردند و در میان مردم محل و هیئت‌ها پخش می‌کردند (قدیریان، ۱۳۸۹). بنابراین فعالیت‌های فرهنگی هیئت‌های مذهبی در جریان انقلاب اسلامی به سه دسته قابل تقسیم بندی است: توزیع محصولات فرهنگی، برگزاری جلسات سخنرانی مذهبی، و جلسات آموزش قرآن کریم و روضه‌خوانی.

هیئت‌های مذهبی از لحاظ هنری فعالیت‌هایی مانند تهیه کارت پستال، کارت دعوت به مناسبت جشن‌های مختلف و همچنین شعرسرایی و مداحی‌های انقلابی داشتند. البته باید توجه داشت که اشعار انقلابی توسط مداحانی مانند محمدعلی منتظری، عباس زریباف، اکبر ناظم، امانی و... سروده و به سرعت در هیئت‌ها مختلف منتشر می‌شد. هیئت‌های مذهبی کارت پستال‌هایی را به مناسبت‌های مختلف مانند اعیاد شعبانیه، تولد امام خمینی (ره) و... تهیه کرده و در میان شرکت‌کنندگان مجالس توزیع می‌کردند.

۲-۳. نقش اجتماعی و اقتصادی

از جمله نقش و کارکردهای اجتماعی می‌توان به تشکیل نهادهای امداد و همیاری در زمان وقوع بلایای طبیعی، ساخت بناهای تخریب شده به وسیله رژیم مانند مدرسه فیضیه، تقویت همبستگی مردمی از طریق سخنرانی و عاظ، شرکت در جلسات مذهبی و... اشاره کرد. درباره تشکیل نهادهای امداد و همیاری در مواقع ضروری در هیئت‌ها به نمونه‌هایی اشاره می‌شود. هیئت بنی‌الزهر (س) در جریان واقعه فیضیه سال ۱۳۴۲ ش بوده است. در این باره اعضای هیئت کمک هزینه‌ای حدود هفت هزار تومان جمع‌آوری کرده و توسط شخصی به نام عباس باطن (سردرسته نظام‌آباد) به بانک صادرات و معادن شعبه قم واریز شد (بی‌نام، ۱۳۸۶، ج ۱: ۳۳۰).

به مناسبت شهادت آقامصطفی فرزند امام خمینی (ره)، تظاهرات گسترده‌ای در تهران شکل گرفت. به منظور کمک‌رسانی به تظاهرکنندگان افرادی از اعضای هیئت انصار الحسین (ع) مثل ابوالفضل توکلی بینا، مهدی شفیق، محمدعلی اسلامی مواد غذایی در میان تظاهرات‌کنندگان توزیع کردند (مرادی‌نیا، ۱۳۸۷: ۱۷). نظیر چنین اقداماتی از جانب هیئت فاطمیون نیز به مرحله اجرا گذاشته شد. این هیئت با تهیه ده الی بیست هزار بسته مواد غذایی از جمعیت تظاهرات‌کننده پذیرایی کرد (کلاهدوز، ۱۳۸۹).

یکی از موارد همیاری و کمک‌رسانی هیئت‌ها، کمک‌رسانی به مردم مظلوم فلسطین بود. در هیئت انصار الحسین (ع) برای کمک‌رسانی به مردم فلسطین چند حساب بانکی از سوی آیت‌الله خامنه‌ای و شهید محلاتی برای واریز کمک‌های نقدی مردم اعلام می‌شود که این حساب‌ها به افرادی چون‌های آیت‌الله محمد حسین طباطبایی، آیت‌الله موسوی زنجانی و استاد شهید مطهری در بانک‌های صادرات، ملی و بازرگانی افتتاح شده بود (سند شماره ۰۰۳۹۰۱۱۰ مورخ ۱۰/۲/۴۲ - سند شماره ۱۴۷۴۸ / ۲۰ ه ۳ مورخ ۱۳۴۹/۲/۲۳). وعاظ و سخنرانان نیز برای ایجاد همدلی و همبستگی اجتماعی در بین مردم در باره موضوع فلسطین راهکارهای مختلفی اتخاذ کرده بودند. از جمله این که از مسئله اتحاد یهودی‌ها با یکدیگر برای حمله اسرائیل به فلسطین استفاده کرده و مردم را به اتحاد و همدلی در قبال دشمنان دعوت

می‌کردند. به‌عنوان نمونه آیت‌الله علی اصغر مروارید در هیئت بنی‌الزهر(اس) همانند سایر وعظ با ذکر اتحاد یهود با یکدیگر، مردم را به همبستگی دعوت می‌کرد (سند شماره ۳/۲۰/۲۵۳۹ مورخ ۱۳۴۶/۳/۲۹).

مسئله دیگری که وعظ در جهت دعوت مردم و همبستگی اجتماعی تأکید داشتند، مسئله اتحاد سنی و شیعه بود. شهید آیت‌الله بهشتی در هیئت مکتب الرضا(ع) با تأکید بر وحدت اسلامی به تشریح این موضوع پرداخت که شیعیان اختلافی با برادران مسلمان خود نداشته و همه مسلمانان در ایمان، عقیده، خداپرستی، قرآن و پیامبر(ص) متحد و یکسان هستند. ایشان در انتهای جلسه همه مسلمانان را مورد خطاب قرار داده و از آنان می‌خواهد تا وحدت و همدلی را حفظ کنند (سند شماره ۲۰/۱۸۷۲۱ ه ۱۲ مورخ ۱۳۵۱/۱۱/۷۷). آیت‌الله هاشمی رفسنجانی در هیئت انصارالحسین(ع) چندین جلسه را به مبحث اتحاد شیعه و سنی اختصاص داده و اختلاف بین آنان را بی‌اساس قلمداد کرده و ضمن بیان تاریخچه این اختلاف به انتقاد از کسانی می‌پردازد که به اهل تسنن اهانت می‌کردند (شماره ۲۰/۱۵۱۳۳ ه ۳ مورخ ۱۳۴۹/۳/۱۴ - سند شماره ۲۰/۱۰۴۱۲ ه ۳ مورخ ۱۳۴۹/۱۰/۱۰).

بنابراین هیئت‌های مذهبی علاوه بر نقش فرهنگی و هنری، دارای نقش اجتماعی و اقتصادی نیز در روند انقلاب اسلامی بودند: ۱. تشکیل نهادهای امداد و همیاری برای کمک در بلایای طبیعی، ساخت بناهای تخریبی توسط رژیم مانند بازسازی مدرسه فیضیه، کمک به مردم فلسطین و تهیه مواد غذایی برای تظاهرات کنندگان؛ ۲. وعظ برای تقویت همبستگی اجتماعی با تأکید بر اتحاد شیعه و سنی، اتحاد یهود در حمله به فلسطین حضار را به اتحاد و همبستگی علیه رژیم شاه دعوت می‌کردند. البته باید توجه داشت که حضور افراد در هیئت و برگزاری مراسم عزاداری و روضه‌خوانی ناخواسته پیوندها و ارتباطات میان اعضا را تقویت می‌نمود.

۳-۳. نقش سیاسی و نظامی

هیئت‌ها بیشتر به یک متینگ یا جلسه سخنرانی و تبادل نظر درباره موضوعات روز کشور شباهت دارند. از جمله مشخصه‌های بارز آنها این است که متولیان هیئت‌ها اعم از واعظان، بانیان و ذاکران آنها حتی الامکان، از میان شخصیت‌های سیاسی هوادار آن جریان برگزیده می‌شوند (حسام مظاهری، ۱۳۸۷: ۳۱۱). از جمله نقش‌های سیاسی هیئت‌های مذهبی می‌توان به جذب و سازماندهی نیروهای انقلابی، آگاهی‌بخشی به مردم، سازمان‌دهی و برگزاری راهپیمایی‌ها، تظاهرات و تجمعات سیاسی در دوره مبارزات انقلابی اشاره کرد. از جمله کارکردهای نظامی هیئت‌های مذهبی مواردی از جمله سازماندهی و تجهیز انقلابیون، حفاظت از شخصیت‌های انقلابی و نظایر آن را نام برد. به دلیل وجود تریبون آزاد، جوانان دانشجویی،

مسائلی که مخصوصاً در دانشگاه پیش می‌آمد را مطرح می‌کردند و یا طی نامه‌ای سؤال خود را طرح کرده و آیت‌الله مکارم شیرازی این مسائل را در هیئت پاسخ می‌دادند. این ابتکار آیت‌الله مکارم شیرازی جوانان دانشجوی را بسیار جذب کرده بود (سند شماره ۳/۵۸۷۷۴ مورخ ۱۳۵۲/۱۱/۱۰ - سند شماره ۳/۵۲/۹۵۶ مورخ ۱۳۵۱/۱۰/۹).

ارتباط آیت‌الله محمد ته‌رانی در هیئت قائمیه با نواب صفوی، موجب شد تا اعضای فدائیان اسلام تحت لوای هیئت به فعالیت بپردازند (ته‌رانی، ۱۳۸۹). هیئت برهانیه نیز مانند هیئت قائمیه به واسطه مرحوم برهان با فدائیان اسلام در ارتباط بود. نکته قابل توجه آن است که آیت‌الله محمد ته‌رانی با برهان مخالف بود (فقیه حقانی، ۱۳۸۴: ۱۷۵-۱۷۷). با توجه به اسناد هیئت مکتب‌الحسین (ع) پایگاهی برای شناسایی و انتخاب نیروهای هیئت مؤتلفه اسلامی بوده است. همچنین زمینه‌گرایش افراد را برای عضویت در هیئت مؤتلفه اسلامی به وجود می‌آورده است (سند بی‌شماره مورخ ۱۳۴۵/۳/۲۲). در هیئت مکتب‌الحسین (ع) نیز همانند هیئت بنی‌فاطمه (س)، دانش‌آموزان و دانشجویان به‌دلیل آزاد بودن در سخنرانی، جذب هیئت شده بودند (سند شماره ۱۵۲۱/س ت ۴ مورخ ۱۳۴۴/۱۱/۱۸).

افراد شرکت‌کننده در هیئت مکتب‌القرآن جوانانی ۲۵-۳۰ ساله بودند (سند شماره ۳۰/۲۱۱۳۲ مورخ ۱۳۵۳/۸/۱۱). اکثر این شرکت‌کنندگان اعضای هیئت مؤتلفه اسلامی مانند محمداصادق اسلامی، میرفندرسکی و شفیق بودند (سند شماره ۰۰۵۸۰۲۲ مورخ ۱۳۵۲/۶/۲۳). اعضای حزب زحمتکشان و حزب نهضت آزادی مثل شانه‌چی، حاج لیاف، اکبرپور استاد و علی‌لحاج نیز شرکت داشتند (همان، سند شماره ۰۰۵۸۴۰۲۳ مورخ ۱۳۵۳/۶/۹). وعاظ از زمینه‌ها و شرایط به دست آمده به افشاگری و روشنگری می‌پرداختند و این فرصتی بود تا مردم مسلمان ایران آمادگی اعتقادی و عملی برای مبارزاتی علیه رژیم شاه را به دست آورند. موضوعات سخنرانی آیت‌الله مکارم شیرازی در هیئت بنی‌فاطمه (س) عبارت بوده‌اند از: اسلام و بحران‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و رهبری، آزادی فکری، بیان، قلم و مطبوعات، درسی که امام حسین (ع) و یارانش به ما آموختند، درسی که تاریخ حسین (ع) به ما یاد داد، سرمایه‌هایی که مسلمانان در اختیار دارند، مبارزه اسلام با استعمار و وظیفه یک مسلمان واقعی در عصر ما (سند شماره ۰۱۲۱۸۰۶۱، بدون تاریخ). در جلسات تفسیر، آیات به‌گونه‌ای تفسیر می‌شد که بیان‌کننده اوضاع کشور باشد. برای مثال آیت‌الله رفسنجانی در یکی از جلسات هیئت انصار الحسین (ع) در تفسیر یکی از آیات ویژگی‌های فرعون‌های گذشته و فرعون‌های زمان حاضر را مقایسه کرد (سند شماره ۳۰/۱۷۶۵۶ مورخ ۱۳۴۹/۷/۲۷).

برخی از هیئت‌ها عکس امام خمینی (ره) را تهیه می‌کردند و به حاضرین در جلسه به‌عنوان پیشوا، رهبر، نایب امام زمان و... معرفی می‌کردند. به‌طور مثال شخصی به نام مهدی رجبی در هیئت قزوینی‌های مقیم مرکز یک قطعه عکس امام خمینی را به اعضای هیئت نشان می‌دهد و امام خمینی را نایب امام زمان معرفی می‌کند (سند شماره ۲۰/۳۱۷۹۶ ه ۳ مورخ ۱۳۴۴/۱۲/۲۳). هیئت مکتب توحید عکس‌هایی از امام خمینی (ره) را در اندازه کارت پستال چاپ کرده و در بازار هر قطعه ۱۰ ریال به فروش می‌رساند (سند شماره ۰۰۶۶۲۱۲۶ مورخ ۱۳۴۲/۵/۱۲).

طبق گزارش ساواک، دو شخص به نام فیاض و خراسانی، رساله امام خمینی (ره) را در هیئت‌های مذهبی از جمله هیئت متوسلین به قمر بنی‌هاشم (ع) را پخش می‌کنند (سند شماره ۳۱۲/۶۴۲۵ مورخ ۱۳۵۳/۸/۱۴). اعضای هیئت سفینه النجاه که بیشتر کارگران بودند، معمولاً رساله امام خمینی را با خود به جلسه هیئت می‌آوردند (بی‌نام، ۱۳۸۶، ج ۱۳: ۲۴۲). در برخی از هیئت‌ها مانند هیئت نوبوگان رضویون یکی از اعضای هیئت به نام حسین حیدرخانی با جمعی از طلاب مدرسه امین‌الدوله کتابی در مورد زندگی و خدمات امام خمینی نگاشته و برای مطالعه کتاب را در اختیار جوانان شرکت‌کننده در هیئت می‌گذاشتند (بی‌نام، ۱۳۸۶، ج ۱۴: ۱۷). هیئت فاطمیه بین الطلوعین نشریه‌ای به نام بعثت را چاپ و در میان افراد شرکت‌کننده در هیئت توزیع می‌کرد (سند شماره ۲۰/۸۸۷۶ الف مورخ ۱۳۴۴/۴/۱۰).

یکی دیگر از فعالیت‌های سیاسی هیئت‌های مذهبی شرکت در تظاهرات ضدحکومتی بود. طبق گزارش ساواک در عاشرای سال ۱۳۴۲ دسته ترک‌های قنات‌آبادی‌ها و کف‌اش‌ها که جمعاً ۲۰۰۰ نفر می‌شدند، در نقاط مختلف بازار عزاداری می‌کردند. اما دسته‌های دیگری که در مسجد هدایت تجمع کرده بودند جنبه سیاسی داشتند و طبق گزارش این دسته‌ها تحت نظارت نهضت آزادی قرار داشته‌اند (سند شماره ۰۱۱۸۱۵۴ مورخ ۱۳۴۲/۳/۱۳). یکی از تظاهراتی که مأموران ساواک ۳۰ گزارش از آن تهیه کرده بودند، تظاهرات هیئت اصفهانی‌ها بوده است. این تظاهرات بعد از دعوت آیت‌الله طباطبایی از مردم برای جهاد در راه اسلام و توزیع اعلامیه اتفاق می‌افتد. بعضی از شرکت‌کنندگان در تظاهرات عکس امام خمینی را به همراه داشته‌اند و شعار «زنده باد خمینی، مرگ بر این سلسله پهلوی» می‌دادند (سند شماره ۰۰۱۸۷۰۸۰ مورخ ۱۳۵۷/۶/۱۳).

شرایط موفقیت مبارزه در منازعه علیه نظام حاکم، عدم وابستگی مادی و اقتصادی به آن است. از طرفی هر نهضتی برای مبارزه و اقدام انقلابی نیازمند منابع مالی لازم برای مبارزان و خانواده‌های آنان است. در این راستاست که کارکردهای اجتماعی و اقتصادی هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یک سازمان سنتی نقش خود را آشکار می‌سازد. از جمله کارکردهای و

فعالیت‌های اقتصادی هیئت‌های مذهبی مواردی نظیر امداد رسانی به خانواده‌های انقلابیون، تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه و توزیع کالاهای ضروری و کمیاب در روند شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی است.

هیئت بنی فاطمه (س) در جریان مبارزات انقلابی افرادی را تحت پوشش داشت و میان آنها خواروبار و مواد اولیه مورد نیاز زندگی را توزیع می‌کرد تا فشارهای اقتصادی و معیشتی که بر مردم در جریان انقلاب وارد می‌شود تا حدودی کم شود (شاهنگیان، ۱۳۸۹). از جمله این مواد غذایی، برنج و تخم مرغ بود و گاه ۱۵ تا ۲۰ ماشین برنج و دو کانتینر تخم مرغ به هیئت بنی فاطمه (س) فرستاده می‌شد و بسیاری از مساجد به هیئت بنی فاطمه (س) می‌آمدند تا از ازاق هفته خود را دریافت کنند (فقیه حقانی، ۱۳۸۴: ۱۶۰).

سال ۱۳۵۷ بعد از واقعه هفده شهریور بعضی از اعضای هیئت تصمیم گرفتند، از علمای تبعیدی در شهرهای مختلف ایران دیدار کنند. در آن سال‌ها آیت‌الله مکارم شیرازی با همسر و فرزند شیرخوار خود و آیت‌الله خامنه‌ای و حجت‌الاسلام محمد جواد حجتی کرمانی و شش نفر از علما به ایرانشهر تبعید شده بودند. آیت‌الله خلخالی نیز در رفسنجان در تبعید بود. یازده نفر از هیئت با آذوقه به مناطق تبعیدی علما رفتند (فقیه حقانی، ۱۳۸۴: ۱۵۹). از فعالیت‌های هیئت قائمیه این بود که آیت‌الله محمد تهرانی با همکاری آیت‌الله اسلامی سبزواری، تأسیس صندوقی جهت کمک به مستمندان و اقدام به دعوت روحانیون و تهیه وسایل زندگی آبرومند برای روحانیون در روستاهای فاقد مبلغ و روحانی بود (تهرانی، ۱۳۸۹). شهید باهنر مؤسس تشکیلات مؤسسه تعاونی و رفاهی بود. از جمله کارهای مؤسسه رفاه؛ تشکیل صندوق قرض‌الحسنه و تأسیس مدارس بود. به دلیل ارتباط آیت‌الله علی اکبر مهدوی خراسانی با شهید باهنر، ایشان از صندوق قرض‌الحسنه مؤسسه تعاونی و رفاهی جهت کمک به خانواده انقلابیون و مردم مستضعف استفاده می‌کرد (رضایی، ۱۳۸۹). هیئت انصار الحسین (ع) با توجه به اسناد، بنابر خواسته شهید فضل‌الله محلاتی، صندوقی را تأسیس می‌کند تا از طریق آن به افرادی که بی‌بضاعت هستند کمک کنند یا به جوانان وام داده شود تا بتوانند ازدواج کنند (سند شماره ۲۰/۱۳۷۴۸ ه ۳ مورخ ۱۳۴۸/۳/۲۵).

اوایل سال ۵۷ شایع شده بود که به دلیل انقلاب در تهران قحطی آمده است. مردم شهرستان‌های مختلف اقلام خواروباری مانند برنج، گوشت، تخم مرغ، نان لواش و کمک‌های غذایی به سمت تهران ارسال می‌کردند. هیئت فاطمیون آنها را تحویل می‌گرفت و میان مردمی که مدتی بیکار بودند و اصنافی که به خاطر اعتصاب فعالیت‌هایی نمی‌کردند، پخش می‌کرد (کلاهدوز، ۱۳۸۹).

یکی از مهمترین درس‌هایی که شیعیان از واقعه عاشورا می‌گیرند، مخالفت با ستمگران و ظلم‌ستیزی است. همواره در عزاداری‌های امام حسین(ع) بر این موضوع تأکید می‌شود که امام حسین(ع) در مقابل حکومت ستمگر یزید ایستاد و به شهادت رسید. همواره گفته می‌شود که هر روز عاشورا و هر زمینی کربلاست. بدین ترتیب، جهاد، شهادت و ظلم‌ستیزی روح واقعه عاشورا را تشکیل می‌دهد. این موضوع در انقلاب اسلامی ایران مورد تأکید مضاعف قرار گرفت. عزاداری‌هایی که در ماه محرم در آستانه انقلاب اسلامی برگزار شد، سرشار از محتوای ظلم‌ستیزی بود. نوعی همانندسازی میان واقعه عاشورا و حوادث انقلاب در عزاداری‌ها صورت می‌گرفت و امام خمینی(ره) به‌عنوان حسین زمانه و شاه به‌عنوان یزید به تصویر کشیده می‌شد. از جمله کارکردهای نظامی هیئت‌های مذهبی می‌توان مواردی از جمله سازماندهی و تجهیز انقلابیون، حفاظت از شخصیت‌های انقلابی و نظایر آن را نام برد. پس از مراجعت امام خمینی(ره) به کشور و اسقرار ایشان در مدرسه علوی واقع در خیابان ایران، با توجه به نزدیکی حسینیه هیئت فاطمیون به محل اقامت امام خمینی(ره)، این حسینیه به مرکز پشتیبانی انقلاب تبدیل شد. در ایام درگیری درون شهری مردم با رژیم شاه و با اشغال پادگان‌ها توسط انقلابیون، برخی ادوات و سلاح‌های نظامی از پادگان‌ها خارج شده در حسینیه فاطمیون نگهداری می‌شد (کلاهدوز، ۱۳۸۹).

یکی از کارکردهای نظامی هیئت‌های مذهبی، محافظت از شخصیت‌های انقلابی به‌خصوص وعاظ انقلابی بود که مواردی برای نمونه مطرح می‌شود. مقاله‌ای تحت عنوان تاریخ ایران توسط دانشجویی در هیئت بنی‌فاطمه(س) خوانده می‌شود. وقتی که به دوره پهلوی می‌رسد، کلمه رضاخان قلدر را چندین بار تکرار می‌کند. در این جلسه هیئت یکی از مأمورین ساواک به نام تیمسار افضلی حضور داشته است که دستور بازداشت او را می‌دهد. کاری که برای حفاظت از او انجام می‌شود، این بوده که به درخواست وی چند نفر از اعضای هیئت به منزل دانشجو رفته و کتاب‌های او را در گونی ریخته و جلوی یک هندوانه فروشی قرار می‌دهند. یک هفته بعد به دلیل پیدا نکردن مدرکی از منزل دانشجو، او را از زندان آزاد می‌کنند (شاهنگیان، ۱۳۸۹).

یکی از وعاظ هیئت اسماعیل شجاعی بود. به دلیل اینکه نام امام خمینی را در هیئت ذکر می‌کرد، توسط ساواک دستگیر شده و از وی تعهد گرفته می‌شود که دیگر نام امام خمینی را بالای منبر نبرد. جلسه اول بعد از تعهد گرفتن اسماعیل شجاعی، ایشان نامی از امام خمینی نمی‌برد. اما همان شب اعضای هیئت از شجاعی می‌خواهند که نام امام خمینی را بالای منبر بیاورد. چون هیئتی‌ها می‌دانستند بعد از مطرح شدن نام امام خمینی حتماً شجاعی را دستگیر

می‌کنند، برای همین زمینه فرار وی را بدین ترتیب داده بودند که تا از منبر پایین می‌آید، عمامه‌اش را زیر بغل بگیرد و عبایش را طوری گرفته تا بتواند با زن‌ها از هیئت بیرون بیاید. دم در هیئت نیز ماشینی گذاشته شد تا شجاعی را سوار کرده و ببرند (شاهنگیان، ۱۳۸۹).

در هیئت بنی‌الزهر (س) به دلیل سخنرانی‌های برخی وعاظ بر علیه شخصیت‌های مملکتی، آنان را دستگیر و زندانی می‌کردند. از جمله آیت‌الله وحید خراسانی در یکی از سخنرانی‌هایشان توسط ساواک دستگیر می‌گردند. اما گاهی هیئت وعاظ و مبارزان را از راه پشت بام منازل فراری می‌دادند تا ساواک نتواند آنها را دستگیر کند (طریقت، ۱۳۸۹). شهید باهنر به خاطر سخنرانی‌هایشان بر علیه شاه؛ چندین بار مأمورین ساواک در هیئت مکتب الحسین (ع) تلاش به دستگیری ایشان می‌کنند که در این امر ناکام ماندند. زیرا اعضای هیئت با خاموش کردن لامپ‌ها و ایجاد سرو صدا ایشان را از هیئت خارج می‌کردند (رضایی، ۱۳۸۹). با توجه به سندی که در رابطه با هیئت انصار الحسین (ع) موجود است با وجود این‌که آیت‌الله هاشمی رفسنجانی ممنوع‌المنبر بودند، اما از ایشان دعوت به عمل می‌آمده است که به سخنرانی در هیئت پردازند و صاحب منزلی که هیئت در آن برگزار می‌شده است، از ممنوع‌المنبر بودن هاشمی رفسنجانی اظهار بی‌اطلاعی می‌کردند و با دادن تعهد مبنی بر جلوگیری از سخنرانی آیت‌الله هاشمی رفسنجانی، از زندانی شدن خود و آیت‌الله هاشمی رفسنجانی جلوگیری می‌کردند (سند شماره ۱۱۵ مورخ ۱۳۴۸/۱/۱۹).

جمع‌بندی

حاصل سخن این‌که با توجه به نظریه بسیج تیلی هیئت‌های مذهبی در زمره سازمان‌های قدیمی بسیج انقلابی قرار دارند که در جریان شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی در کنار سایر سازمان‌ها در خدمت اهداف انقلابی قرار گرفتند. این سازمان‌ها در فرآیند انقلاب اسلامی وظایف و نقش‌های مختلفی را در جهت پیشبرد اهداف انقلابی عهده‌دار شدند. هیئت‌های مذهبی علاوه بر کارویژه‌های گذشته مانند تشکیل جلسات عزاداری به مناسبت‌های مختلف، سخنرانی مذهبی، جلسات آموزش قرآن و تفسیر، جلسات ترحیم و... کارویژه‌هایی متناسب با شرایط انقلاب را نیز عهده‌دار شدند.

از فعالیت‌های هنری هیئت‌های مذهبی سرودن اشعار و مداحی‌های انقلابی، تهیه کارت پستال به مناسبت‌های مختلف را می‌توان برشمرد. از لحاظ نقش فرهنگی باید گفت علاوه بر برگزاری مجالس سخنرانی مذهبی، روضه‌خوانی، آموزش قرآن همانند گذشته، متناسب با روند شکل‌گیری و گسترش وضعیت انقلابی در جلسات هیئت‌ها که تفسیر آیات قرآن صورت می‌گرفت در قالب تشبیه و تمثیل از اوضاع مملکت سعی در تقویت و گسترش مبارزه علیه نظام شاه صورت

می‌گرفت. در چنین جلساتی جزواتی از رساله امام خمینی(ره) یا مباحثی از مباحث حکومت اسلامی و ولایت فقیه مربوط به امام تهیه و در بین شرکت‌کنندگان توزیع می‌شد و موجب گسترش آگاهی انقلابی و آشنایی با اندیشه‌های امام خمینی(ره)، اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی می‌شد. هیئت‌های مذهبی از لحاظ اجتماعی با تشکیل نهادهای همیاری به مردم در بلایای طبیعی و... کمک می‌کردند. حتی نسبت به مسائل جهان اسلام مانند حمله اسرائیل به فلسطین بی‌تفاوت نبوده و کمک‌های نقدی بسیاری به آوارگان فلسطینی ارائه می‌کردند. از جمله نقش اقتصادی هیئت‌های مذهبی در انقلاب اسلامی می‌توان به تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه و یا توزیع مواد غذایی کمیاب به خانواده‌های بی‌بضاعت و خانواده مبارزان انقلابیون در تبعید یا در زندان و خانواده شهداء را نام برد. هیئت‌های مذهبی سازماندهی و جذب نیروهای انقلابی مانند هیئت مؤتلفه اسلامی، حزب ملل اسلامی، حزب زحمت‌کشان و... فراهم می‌کردند. از لحاظ کارکردهای سیاسی، هیئت‌های مذهبی موجب آگاهی‌بخشی انقلابی به مردم از طریق وعظ، اعلامیه و... می‌شدند یا در تظاهرات و راهپیمایی‌های علیه رژیم شاه شرکت می‌کردند. هیئت‌های مذهبی از شخصیت‌های انقلابی به‌خصوص وعظ محافظت می‌کردند و در مواقع خطر مانند دستگیری از سوی ساواک آنان را فراری می‌دادند. با توجه به چنین کارکرد و نقش‌هایی بود که هیئت‌های مذهبی مورد توجه امام خمینی(ره) و انقلابیون جهت بهره‌برداری در راه اهداف انقلاب اسلامی از سال ۱۳۴۲ تا پیروزی آن در سال ۱۳۵۷ بود. سران هیئت‌های مذهبی با امام خمینی(ره) در دوران تبعید ملاقات‌های مستمر داشته و از پتانسیل و امکانات هیئت‌های مذهبی در راستای مبارزه با رژیم استفاده می‌شد.

کتابنامه

- احمدوند، شجاع (۱۳۷۴)، «فرآیند بسیج سیاسی در انقلاب اسلامی»، در: **انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن** (مجموعه مقالات ۲)، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها و معاونت امور اساتید دروس معارف اسلامی.
- افروغ، عماد (۱۳۸۷)، مبانی و قلمرو احیاء دینی امام خمینی(ره)، **دانش سیاسی**، سال ۴، شماره ۷.
- باقری، علی (۱۳۷۶)، **خاطرات ۱۵ خرداد**، تهران: دفتر ادبیات انقلاب اسلامی. دفتر نهم.
- بصیرت‌منش، حمید (۱۳۷۶)، **علما و رژیم رضاشاه: نظری بر عمل کرد سیاسی - فرهنگی روحانیون در سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰**، تهران: عروج.
- بنجامین ساموئل، گرین ویلز (۱۳۶۳)، **ایران و ایرانیان**، ترجمه حسین کردبچه، تهران: جاویدان.
- بی‌نام (۱۳۸۶)، **ناگفته‌هایی از حاج احمد تهرانی**، تهران: زنبق.

تیلی، چارلز (۱۳۸۵)، **از بسیج تا انقلاب**، ترجمه علی مرشدی‌زاد، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

حسام مظاهری، محسن (۱۳۸۷)، **رسانه شیعه (جامعه‌شناسی آئین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی در ایران)**، تهران: سروش.

حسینی، مهدی (۱۳۸۸)، «بررسی فرهنگ سیاسی شیعی و پیروزی انقلاب اسلامی»، **فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی**، سال ۵، شماره ۱۷.

خرمشاد، محمدباقر (۱۳۸۳)، «بازتاب انقلاب اسلامی ایران در نظریه‌های انقلاب: تولد و شکل‌گیری نسل چهارم تئوری‌های انقلاب»، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، دوره ۵، شماره ۳.

درخشه، جلال (۱۳۸۸)، «بازتفسیر مفاهیم دینی و تأثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی»، **دانش سیاسی**، سال ۵، شماره ۱۰.

رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۵)، «عزاداری امام حسین در دوره پهلوی اول»، **فصلنامه ۱۵ خرداد**، سال ۳، ش ۱۰. سلیمی، حشمت‌الله (۱۳۸۶)، **مبارزات روحانیون و وعاظ مساجد به روایت اسناد**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

سمتی، هادی (۱۳۷۵)، «نظریه بسیج منابع و انقلاب اسلامی»، **مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی**، ش ۳۵. غفاری هشتجین، زاهد و همکاران (۱۳۸۸)، «شبکه‌های مؤثر انقلابی در شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی در اردبیل با تأکید بر نقش روحانیون»، **رهیافت انقلاب اسلامی**، سال ۳، شماره ۱۱.

فقیه حقانی، موسی (۱۳۸۴)، «بررسی سیر تطور عزاداری از دوره پهلوی تا انقلاب اسلامی»: مصاحبه با آقای محمدعلی اسلامی، **فصلنامه تاریخ معاصر ایران**، شماره ۳۳.

قهرمانی‌نژاد، شایق (۱۳۸۵)، **مباحثی پیرامون عزاداری شامل مفهوم‌شناسی، تاریخچه، مبانی آسیب‌شناسی و آموزه‌های عزاداری**، تهران: انتشارات سوره مهر.

کریاسچی، غلامرضا (۱۳۸۱)، **تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی (۱۳۴۰-۱۳۴۲)**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (۱۳۸۶)، **سیر مبارزات امام خمینی در آینه اسناد به روایت ساواک**، تهران: عروج.

محمدی، منوچهر (۱۳۸۲)، **انقلاب اسلامی در مقایسه با انقلاب‌های فرانسه و روسیه**، بی‌جا: دفتر نشر معارف.

مرادی‌نیا، محمد جواد (۱۳۸۷)، **امام خمینی و هیئت‌های دینی مبارز**، تهران: عروج.

مستوفی، عبدالله (۱۲۸۴)، **شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوران قاجاریه**، تهران: زوار.

میراحمدی، مریم (۱۳۶۳)، **دین و مذهب در عصر صفوی**، تهران: امیر کبیر.

نجمی، ناصر (۱۳۵۶)، **دارالخلافة تهران**، تهران: امیر کبیر.

- همو (۱۳۸۴ب)، «محرم و انقلاب اسلامی در مصاحبه با حاج سید علی اصغر رخ صفت»، فصلنامه تاریخ معاصر ایران، شماره ۳۶.
- همو (۱۳۸۵)، «عزاداری در عصر قاجار»، فصلنامه ۱۵ خرداد، سال ۳، شماره ۱۰.
- همو (۱۳۸۸)، «بسیج سیاسی در انقلاب اسلامی ایران و انقلاب ساندینستی نیکاراگوئه»، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال ۴، شماره ۴.
- همو (۱۳۸۹)، «مؤلفه‌های اساسی گفتمان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی»، مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۷، شماره ۲۳.

مصاحبه‌ها

- تهرانی، احمد (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۲۰ فروردین).
- رضایی، محمد علی (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۳۰ فروردین).
- شاهنگیان، احمد (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۱۶ اردیبهشت).
- طریقت، منوچهر (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۲۶ اردیبهشت).
- قدیریان، محمد (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۲۵ خرداد).
- کلاهدوز، علی (۱۳۸۹)، تهران: مصاحبه (۱۰ خرداد).

اسناد

- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌نیافته، هیئت متحده انصار القرآن.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته و سازمان‌نیافته، هیئت انصار الحسین (ع).
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، مکتب القرآن.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، هیئت اصفهانی‌ها.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، هیئت بنی‌الزهر (س).
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، هیئت بنی‌فاطمه (س).
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، هیئت مکتب الحسین (ع).
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی، اسناد سازمان‌یافته، هیئت مکتب الرضا (ع).